

Od znaka do smisla

Edicija
Komunikacije

Urednik
prof. dr Nada Popović Perišić

Recenzenti
prof. dr Nada Popović Perišić
prof. dr Petar Bojanić

Novica Milić

OD ZNAKA DO SMISLA

fmk
Beograd
2007

Može isprva izgledati čudno što ćemo se, barem u okviru ovog seminara*, baviti pitanjem medija – i, šire, problemom komunikacija – najviše iz ugla jednog teksta napisanog još davno, pre umalo vek i po, u vreme, dakle, kad su se tzv. savremeni, „masovni” mediji tek pomaljali, i postojali manje-više samo u vidu dnevnih novina. Ali medij (ili medijum, od latinskog *medium*, posrednik) oduvek je postojao, i, šta više, oduvek je bio „masovan”. Savremeni mediji (tzv. štampa, radio, televizija, digitalni mediji poput interneta ili raznih drugih vrsta teletehnologija) vole da naglašavaju da su oni samo „mediji”, to jest prenosnici, da samo prenose vesti, „informa-

* Knjiga je nastala na osnovu kursa održanog na beogradskom Fakultetu za medije i komunikacije u toku školske 2006/07. godine. Sve reference su date na kraju teksta.

cije”, poruke, pri čemu bi sve znanje o nji-
ma bilo svodljivo uglavnom na tehnička
pitanja – na to kakvom se tehnikom služe
ili kakvom tehnikom mi treba da se služi-
mo ukoliko ih koristimo za svrhe koje su
im namenjene. Otuda se danas teorija me-
dija uglavnom razvija kao teorija medijske
tehnike, zapravo kao apologetika medija
koja ne postavlja pitanja dalja od onih što
im sam predmet ispitivanja dopušta.

Ali jedna kritička teorija medija mora
da pođe od činjenice da je i pre današnjih
teletehnologija postojao makar jedan medij
koji je bio i ostao najmasovniji mediji za
ljude: taj medij je verbalni govor, jezik
kojim se svakodnevno služimo, kao što
mora poći od uvida da je svaki medij u
suštini neka forma jezika. Verbalni govor
se ne samo upliće u druge, pa i savremene
medije, već ih određuje i tamo gde izostaje
ili gde se javlja potreba da, usled brzine
prenosa koja u današnje vreme postaje pre-
sudna, bude nadomešten drugim sred-
stvima. Radio govori, televizija prikazuje
slike u pokretu i govori, štampa govori
svojim pismom, internetom ili mobilnom
telefonijom kruže mirijade verbalnih po-
ruka i tekstova. Na početku svog života no-
vi mediji uglavnom se služe sklopom ver-

balnog govora kao nekom vrstom uzora; potom se oslobađaju u vlastiti idiom, ali govor i njegove strukture – tekst ovog ili onog tipa, čija generalna matrica duguje rečima svoje početke – ostaje u pozadini čak i kad se tehnologija oslobodi reči i pređe na sliku, digitalnu formu ili neku vrstu zvuka. Mi nećemo kako valja shvatiti ovo oslobađanje medija od verbalnosti, njihovo potčinjavanje reči sebi, čak i onda kad korenito prekida sa njima, ukoliko ne shvatimo kako valja taj osnovni „prenosnik”, jezik reči i rečenica.

Pre nego „prenosnik”, medij – svaki, pa i verbalni – jeste *posrednik*. Posredovanje je za čoveka suštinski proces, medijacija je suštinsko svojstvo ljudske vrste. Ako bismo o medijima mislili samo kao o sredstvima prenosa, ili samo kao o instrumentima medijacije, ne bismo stigli daleko, naročito onda kad ovakva instrumentalizacija sebe predstavlja kao tehniku koja navodno ne zalazi u suštinu (jer je ključna sama „poruka”, „sadržaj”), a posebno onda kad, kao u slučaju verbalnog govora, mišljenje traži da se on povuče, redukuje, izbriše. U prirodi medijacije je da se otkriva ali i skriva – kao što je, uostalom, u prirodi prenošenja da ne bude

samo čist prenos, proziran i nevažan, već da ostavlja tragove – i oni su često od ključne važnosti – na ono što prenosi, kao i na sam proces prenošenja. Da bismo došli do istine, na primer, moramo se preneti i kroz pogreške; one su posrednici. Da bismo saznali, moramo proći kroz faze neznanja; i ono je posrednik i prenosnik. Sve što postaje, prolazi kroz nešto drugo, biva drugim prenešeno. Ponekad je efekat veran početnoj zamisli ili izvoru, ali najčešće je drugačiji, promenjen, pod pečatom medijuma u kojem je postao. Od značaja su ne samo polazišta i dostignuća, već i putevi kojima se prolazilo. I ne samo da mediji – ti putevi prolaska, prenošenja, posredovanja – ostavljaju učinke na ono što se prenosi (na „sadržaj”), već postoje i situacije – a one su itekako važne – kad je medij i na početku, i na sredini, i na kraju. Jezik reči je često u takvoj situaciji.

Verbalni govor se katkad naziva i prirodnim govorom. To je prva predrasuda o njemu, prva iluzija koju stvara o sebi. Nema ničega prirodnog u rečima, verbalni govor je artificijelan i „tehnički” koliko svaki drugi medij. On je pre svega okruženje koje ljudi stvaraju kako bi od prirode odbranili svoje postojanje. Ako ima nečega

prirodnog u vezi sa govorom, to je da čovek kao biće ima prirodnu potrebu da stvara jezike, uključujući tu i verbalni jezik, kako bi se zaštitio od prirode koja ga može na razne načine ugroziti. U „prirodi” reči je da *liči* na prirodu, ali osim što nam je u prirodi da imamo sposobnost – i ne više od toga – da se služimo rečima, mi ih moramo naučiti: jezik se uči na početku, pre svega drugog što obeležava kulturu, on je uvek stariji od nas, pojedinaca, on se uvek nasleđuje, prima, mora primiti i prihvatiti, u isto vreme kao kakav dar i kao kakav zakon, u isti mah kao poklon i kao prisila.

Druga predrasuda je da su reči – a naročito njihova značenja – predstave stvari, da stoje umesto stvari. Ali reči samo označavaju stvari, a „stvari” mogu biti vrlo različite. Za statične, fiksirane, manje ili više mrtve stvari – ono što u običnom govoru i nazivamo stvarima – može biti da još važi da ih reči izražavaju, predstavljaju, zastupaju i da o njima kažu nekakvu istinu. Samo, to je istina trivijalnog, niskog stepnja. Uz statične stvari postoje i dinamične, a naročito su dve sfere postojanja toliko složene da ih trivijalne istine izraza i predstava pogađaju samo delom, i s mukom. To su sfere *subjekata* i *događaja*. Jedan

subjekt – čovek, žena, dete, ili subjekt neke zajednice, uže ili šire – ima suviše strana da bi se mogao na neposredan, jednoznačan način predstaviti verbalnim govorom ograničenim na rečenicu ili dve. Jedan događaj – ono što se dešava u matici stalnog zbivanja, poput sportske utakmice, susreta dvoje ljudi, političkog ili istorijskog čina – takođe je krajnje složen, tim pre što događaj u sebe uključuje prethodne subjekte. Govor je više od predstave o stvarima, subjektima i događajima, i označava ih češće neverno nego verno; šta više, govor se mora prepustiti višeznačnosti za koju je spreman, pre nego jednoznačnosti, da bi nam mogao doznačiti istinu o kretanju kojim svet i život u svakom času potvrđuju sebe. U prvom delu ove knjige bavićemo se govorom upravo iz ovakvih uglova.

Kad je reč o pojmu *komunikacije*, ona se takođe često tehnički predstavlja, u raznim varijacijama, kao slanje poruke – ili informacije – od nekog primaoca do nekog pošiljaoca: komunikacija bi bila samo to slanje. Njen najčešće prihvaćeni pojam podrazumeva da se od jednog subjekta do drugog prenese identitet nekog označenog predmeta ili smisla, što takođe pretpostav-

lja identitete tih subjekata, kao i samih mehanizama prenosa, kodova, protokola i sistema znakova.

Međutim, taj pojam komunikacije, iako tekući i skoro opšteprihvaćen, nije dovoljan. Komunikacija nije samo saopštavanje, informisanje, poručivanje. Ona je prenos, ali i više od prenosa *poruke*, kao što je i više od samog *prenosa*: komunikacija je i *communio*, zajednica, kao što je i *communico*, činjenje nečega zajedničkim ili opštim. Ona na svoj način stvara subjekte, naročito kad ih pretpostavlja, kad postojeće subjekte prilagođava sebi, unapred im namećući identifikacije, menjajući im identitete. Ponekad se, u samom toku komunikacije, menjaju ili podešavaju protokoli, zamjenjuju kodovi, kombinuje jedan znakovni poredak s drugima. Ona je proces u kojem neko postaje sudeonik, događaj u kojem jedan subjekt sudeluje ili „opšti” s drugim subjektom. Često su poruke koje šaljemo ili primamo skoro nevažne, jer služe samo zato da održimo neko zajedništvo na okupu. „Zdravo, kako si” retko pita kako je sagovornik, a najčešće potvrđuje neku bliskost ili makar poznanstvo; ta fraza markira i granicu između poznanika i nepoznatih, uz ne baš nevažno oslovljavanje koje više

nagoveštava tonom reči nego samim rečima. Čitav taj događaj (potvrde bliskosti, granice, tona) čini jednu *communicatio* koja afirmiše zajednički udeo subjekata, i ne može se posmatrati tek kao slanje-priimanje poruka u ovom ili onom vidu. Verbalni jezik zato nije samo medij kao posrednik nego je i komunikacija kao zajedničko okruženje za događaje kojima smo učesnici, posredno i neposredno.

Kako u današnjem svetu – u našoj savremenosti – stojimo sa odnosom medija i komunikacija? Ako medije ne posmatramo samo kao puke prenosnike, već kao posredovanja, a komunikacije ne svedemo samo na instrumente, već se pitamo o tome kakva zajedništva ostvaruju i na koje načine, tada se otvara i pitanje da li naša praksa medija i naše iskustvo komunikacija prate jedna drugo, ili je reč o ozbiljnom raskoraku. Postoje posredovanja mišljenja i govora – mišljenja u govoru, i obrnuto – koja je teško ostvariti kao zajedništva, odnosno postoje okruženja koja nisu samo u prostoru, nego i u vremenu, komunikacije koje su zajedničke kroz istoriju, a ne tek u uskom odseku nekog trenutka. U drugom, kraćem delu knjige bavićemo se problemom „post-modernog stanja” – naše savremenosti – iz

tog ugla, ugla pitanja kako to da su današnja „informatička društva” i tekuće „medijske kulture” došli dotle da ne čine više zajedništvo, *communio* sveta, kao jedinstvo, već je reč o „dishroniji”, vremenskom ili istorijskom raskoraku naših polja znanja, perspektiva vrednosti, pojmova istine i domena njenog važenja.

Tekst od kojeg ćemo poći na ovom kursu jedan je rani ogled Fridriha Ničea iz godine 1873. Kurs – eto još jedne latinske reči, *cursus* – znači tok i put, a na ovom putovanju ćemo se služiti još i pojedinim tekstovima Platona, Aristotela, de Sosira i Žan-Fransoa Liotara¹. Ali ovim potonjim iz ugla koji otvara Ničeoov rad. Pitaćemo se zajedno s Ničeoem, o tome kako funkcioniše najvažniji za nas ljude medij zvani verbalni jezik, koju vrste komunikacije – zajedništva sa svetom – ostvaruje kao događaj i kao nosilac našeg subjekta. Ničeoov tekst nosi naslov: „O istini i laži u izvanmoralnom smislu”, a napisan je, odnosno diktiran u leto 1873. godine (Niče je morao da taj tekst govori u pero svom prijatelju Gersdorfu, jer je tog leta patio od velikih problema s očima). Objavljen tek posthumno, navodi se obično pod dva naslova,

kao „O istini i laži u izvanmoralnom smislu” i kao „Saznajnoteorijski uvod o istini i laži u izvanmoralnom smislu”. Šta znače ti naslovi, odnosno šta znači ovaj naslov koji ima svoj kraći i svoj duži oblik? Za početak, rekao bih samo da je posredi preispitivanje pojmova istine (i njenog opozita, parnjaka, tj. laži) u vanmoralnom smislu, *im asusermoralischen Sinne*, kako to glasi u originalu, odnosno iz onog ugla koji više ne želi da istinu i laž posmatra kao kategorije morala². Trebalo bi, sugerisano je već takvim naslovom, postaviti se u ravan ili – i bliže Ničeovim rečima – u perspektivu gde istina i laž više nisu – ili nisu barem primarno – vrednovane parametrima morala: okviri istine (i laži) i okviri dobra (i zla) jesu heterogeni. Interesi ova dva okvira su načelno drukčiji. Ako je uvek bilo u interesu morala da svojoj vrhunskoj vrednosti, dobru, pridoda i vrednost istine, dotle da Dobro i Istinu, kao u platonovskoj metafizici, ili u hrišćanskoj teologiji, izjednači i uzme kao Jedno, ili kao jedno Isto, to ne mora biti u interesu istine – tim pre što istina ne samo da ne mora nužno da se poklopi sa dobrim (ili onim što se u datom periodu ili datoj zajednici smatra takvim), već može da bude i sama razli-

čito vrednovana. Kako ćemo videti, jedna od ključnih Ničeovih ideja iz ovog spisa upravo je zamisao da su istina i vrednost različite, heterogene, da jedna ista istina može biti različito vrednovana, kao i što i ista vrednost može različito da se obistini.

Naslov Ničeovog ogleada, ispitivanje vrednosti istine i laži u izvanmoralnom smislu, takođe se može čitati i u svetlosti njegovog protivljenja Sokratu i sokratovskoj filozofiji. Sokrat je, za Ničea iz ovog vremena, pa i kasnije, simptom dekadencije antičke misli i kulture. *Rođenje tragedije* sugerije, uz niz drugih Ničeovih ranih zapisa, da je sa Sokratom došlo do kraja herojskog, „tragičkog” razdoblja kod Grka, odnosno da je Sokrat vinovnik kraja antičke tragedije. Zašto? Najviše zbog toga što je Sokrat, sa drugim sofistima svog doba, označio zaokret mišljenja prema svetovnim, opštim, etikopolitičkim pitanjima. Sokrat je smatrao da se vrlina može naučiti, saznati, te da mišljenje treba da sledi moralne ciljeve. Za njega istina i laž imaju pre svega etičku vrednost. Potčinjavanje istine moralu, potčinjavanje mišljenja saznanju, to je za Ničea bio pogrešan potez u istoriji kulture: istina se, po njemu, otkriva nezavisno od moralnih ciljeva, moral prečesto

falsifikuje istinu i radije dovodi do obmane, samoobmane, iluzije i laži, namerne ili nenamerne, a saznanje nije ni jedini, pa čak ni najviši cilj mišljenja – cilj mišljenja je podrška životu u vidu ispitivanja, stvaranja, invencije. Sokrat je tako učinio jedan obrt, naopak u odnosu na prve antičke mislioce poput Heraklita ili Parmenida, a Platon je – izdižući lik Sokrata do uzora filozofije, razvijajući ideju Dobra kao osnovnu ideju itd. – sledio ovaj obrt, kao i niz mislilaca, antičkih i kasnijih, sve do modernih vremena. Zadatak nove filozofije je zato za Ničea obrt ovog obrta, „preokret platonovstva”, odnosno ponovno zadobijanje ili otkrivanje onih perspektiva u mišljenju koje su na tragu invencije i stvaranja. Ogled „O istini i laži...” stoji kao jedan od prvih, važnih nastojanja na tom putu.

Drugi (duži) oblik naslova sugerise da je reč o „saznajnoteorijskom uvodu”. Saznajnoteorijski, to znači epistemološki. Reč je unekoliko o Kantovom nasleđu – Niče se formirao u atmosferi u kojoj je hegelovska misao već postala zamorna, i kao mladi čitalac Šopenhauera je bio skloniji određenom vidu kantovstva – gde je već došlo do odvajanja epistemoloških, saznajnoteorijskih problema kao problema prirode, od

problema morala, odnosno problema slobode. Doduše, kod Kanta još uvek postoji snažna sklonost, izazvana i teretom tradicije metafizike, da se interesi moralnog dobra poklope sa interesima istinskog ili istinitog saznanja; ali pukotine, i to ne male, već postoje, pa će ih Niče produbiti. Ako epistemologija više ne mora da prati linije morala, tada bi se moglo govoriti ne samo o razlici između istine i dobra, ili – načelno – razlici između istine i vrednosti, već bi se i nešto što je mogućna „istina istine” moglo skicirati, barem kao problem za mišljenje, ne više kao „stvar po sebi” (u nasleđe kantovstva je spadalo da je tzv. stvar po sebi, *Ding an sich*, nešto što izmiče saznanju), već upravo u ovoj razlici, pa i u razlici prema sebi. Šta bi značilo posmatrati „istinu istine” ne kao stvar po sebi, nego kao razliku prema sebi? To bi značilo da bi mogla postojati istina neke „istine” (istinitost nečega što se smatra za „istinu”) kao vrednost koja stoji na distanci prema onome na šta se odnosi. Recimo, istinitost moga opažanja ove table (opažanja da je istina o tabli takva da je mogu opisati kao tamnozelenu) nije jednaka istini samog tog opažanja, već je podložna nizu uslovnosti (na primer, da je svetlost koja čini takvo

opažanje mogućnim određenog tipa, da nemam naočare, da je ta boja table konstantna itd.). Saznajnoteorijski, ili epistemološki, to bi značilo da se konotacija i denotacija istine – ili, kako se još može reći, njeno značenje i njen smisao – ne moraju nužno poklapati, da je istina uslovljena nizom drugih razloga, kao i da se istina neke istine ne sme izjednačiti sa samom tom istinom, već da dopušta različito svoje uokviravanje, heterogene kontekstualizacije i evaluacije, tj. da je istinitost istine uvek u razlici istine koju ona sama, istina, gradi iz odnosa prema sebi.

Zašto je ovaj Ničeov tekst imenovan i kao *uvod*? Niče ga piše iste godine kad u Bazelu, u prolećnom semestru, drži kurs o pretplatonskim filozofima; posle leta, i ovog teksta, držaće predavanja o Platonu. Niče ima 29 godina, i usled raznih razloga, pa i onih vezanih za zdravlje, već se navikava na diskontinuiran način pisanja. On o svojim razmišljanjima pravi beleške, kraće ili duže, na različite teme. Neke od tih tema se ponavljaju, pa ih beleške prate u varijacijama. Odatle i drugi metod: iz varijacija u beleškama teme se razrađuju i misaono ispituju. Zapravo, ovakvo pisanje – ono će biti od strane potonjih komentatora nazv-

ano „fragmentarnim” – nije više samo beleženje razmišljanja, već je sada pisanje i način istraživanja mišljenja. Kad bi se beleške nagomilale, a Niče došao do jedne ili (što je češći slučaj) više zamisli oko kojih bi ih mogao organizovati, on je od njih, modifikujući ih i iznova varirajući, komponovao neku od knjiga. Iako iz ovog razdoblja postoje brojne beleške, koje na svoj način uokviruju tekst „O istini i laži...” – izbor iz takvih beleški će mnogo decenija, skoro vek kasnije pojedini priređivači objaviti pod naslovom *Das Philosophenbuch (Knjiga filozofa, ili Knjiga o filozofu)* – Niče još uvek pokušava da piše celovit, kontinuiran spis, kakav je godinu dana ranije *Rođenje tragedije iz duha muzike*, ili, godinu dana kasnije, serija pod naslovom *Nesavremena razmatranja*. Tekst o kojem ovde govorim ostao je nezavršen, pa je zato katkad označen i kao „uvod”.

Taj se, dakle, „uvod” smešta negde između Ničeovog zanimanja za preplatonovce i samog Platona, a ta tačka se može prilično tačno odrediti imenom Sokrata. Sokrat je već bio naznačen u spisima o antičkoj tragediji kao jedan od važnih, ako ne i najvažnijih uzroka njene propasti: ako se,

naime, shodno temeljnom Sokratovom stavu (onako kako je razvijen kod Platona), vrlina da naučiti, tada tragedija, u svojoj osnovi igra kojom čovek (junak) ispituje granice vlastite sudbine (u odnosu prema božanskom), ne može više opstati jer se menja okvir života u kojem ono što se može naučiti pomoću uma sada može odrediti sudbinu preko vrlina koje čovek sledi, pa sudbina više nije u odnosu prema božanskom kao prema vlastitoj granici i konturi. Zato treba učiniti nekoliko stvari u „preokretanju platonovstva”, odnosno „preokretanju metafizike” (ovo poslednje će postati ideja vodilja u filozofiji XX veka, kod raznih struja mišljenja, i onih inspirisanih Ničeom, poput Hajdegerove ontologije, i onih koji nisu sledili Ničeovu misao, poput Huserlove fenomenologije ili analitičke filozofije na tragu Vitgentštajna odnosno, na drugi način, Karnapa).

Najpre je potrebno razdvojiti istinu i vrednost, pre svega njenu moralnu vrednost, govoriti u „izvanmoralnom smislu”. Razne istine različito vrede, a ista istina različito vredi u različitim perspektivama. Potom, filozofiji koja je tokom tolikih stoleća sedimentisala svoje metafizičke pretpostavke treba vratiti njen „zakon, da se

živi filozofski” – test vrednosti filozofije nije u njoj samoj (unutrašnja konzistencija nije kao „sistema”, „doktrine” ili „učenja”) koliko u tome kako pomaže očuvanju vitalnosti stvaranja. Potrebno je zato preispitati i „predrasude filozofa”, pretpostavke na kojima grade svoja uverenja. Treba biti genealog, utvrditi rodoslove mišljenja, poreklo ideja koje nikad nisu jednostavne, jednoznačne, monovalentne. Metafizičke vrednosti – poput platonovskog Dobra, Istinitog, Jednog – treba staviti u ovaj genealoški (ili istorijski) kontekst, i sa njima treba „preokrenuti sve vrednosti”. Te vrednosti nisu samo etičke ili etičkopolitičke, već i epistemološke, kulturne, estetičke, ali i kategorije i pojmovi koji dugo važe za izvesne, jednom zauvek utvrđene i nepromenljive. Među takvim pojmovima koji su hipostazirani na nivo apsolutnih vrednosti jesu i identitet, subjekt, negacija, izvornost, kontinuitet itd. Niče ne odbacuje praktičnu stranu tih vrednosti – recimo, njegovo posmatranje „s onu stranu dobra i zla” ne negira da postoji dobro ili zlo, niti da se tih vrednosti možemo odreći; on traži da ispitamo kako su te vrednosti postale, kako su se menjale, gde su važile više a gde manje, čemu su služile i šta se sve sa njima može

ili ne može uraditi. Budući da odbacuje apsolutne vrednosti, pa i takve kakve su dobro i zlo, ili istina i laž, iz ugla metafizike večnih istina i totalnih vrednosti njegovo preispitivanje zapadnog, evropskog misaonog i kulturnog nasleđa može izgledati kao relativizam i, što je možda značajnije, kao nihilizam. Ali Niče je pre svega genealog nihilizma, njegovo mišljenje je takođe najpre u znaku „velikog Da”, afirmacije života i stvaranja.

Konačno, jedan od velikih zahteva koji je istrajno prisutan u Ničeovom mišljenju tiče se govora. Nije Niče prvi razmišljao o tome šta je jezik i koja je njegova uloga u stvaranju i mišljenju; ali on jeste prvi koji je bez kompromisa postavio jezik na mesto fundamenta bez kojeg mišljenje ne može. Mi mislimo u jeziku, mislimo jezikom; mišljenje se ne može osloboditi ovog „medijuma”, tim pre što se misao rađa zajedno sa govorom i njime je presudno određena. Obrnuto od metafizike, naročito platonovske, gde je mišljenje u statusu gospodara u odnosu na govor koji bi trebalo da mu je poslušno sredstvo, Niče ne gleda na jezik kao na instrument: „preokret” ili „prevrednovanje svih vrednosti” odnosi se zato pre svega na odnos mišljenja i govorenja.

Beleške

¹ Čitanka (*reader*, hrestomatija) za kurs je, uz Ničeov ogled, obuhvatala odlomke iz Platono-
vog *Fedra*, Aristotelovog spisa *O tumačenju* (iz
Organona), delove de Sosirovog *Kursa opšte*
lingvistike i Liotarovo *Postmoderno stanje*.

² Ničeov tekst navodimo prema izdanju iz kri-
tičkog studijskog izdanja – Friedrich Nietzsche:
„Ueber Wahrheit und Lüge im aussermoralis-
chen Sinne”, *Kritische Studienausgabe* (KSA),
Bd. I, 873-890.